

Hadis İliminde Râvilerin Cem-Tefriki Problemi

Cihat EV
Yüksek Lisans Mezunlu

0009-0005-5479-0233
Bağımsız Araştırmacı

c1hat.ev@hotmail.com
Kahire, Mısır

Mesut ÇAKIR
Dr. Öğr. Üyesi

0000-0002-0778-4157
Fatih Sultan Mehmet Vakıf
Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Hadis Anabilim Dalı
ROR : 04mma4681

mcakir@fsm.edu.tr
İstanbul, Türkiye

Öz

Hadis âlimleri, rivayetlerin sıhhatini korumak ve sahih bilgiye ulaşmak adına büyük bir ilmî titizlik göstermiş, isnad sistemini geliştirerek râvilerin adalet ve zabt derecelerini belirleme yönünde asırlar süren ciddi bir birikim oluşturmuşlardır. Bu süreçte en fazla önem verilen meselelerden biri, râvilerin kimliklerinin doğru tespit edilmesidir. Zira râvilerin şahsiyetine dair yapılacak yanlış bir değerlendirme, sadece rivayet halkasını değil, doğrudan hadisin güvenilirliğini de zedeleyebilir. Bu çerçevede cem-tefrik problemleri, râvi temyîzi sürecinde karşılaşılan en mühim zorluklar arasında yer alır. Cem, birden fazla râviye ait farklı bilgilerin tek bir şahısta birleştirilmesi; tefrik ise tek bir râviye ait bilgilerin farklı kimlik unsurları sebebiyle birden fazla kişiymiş gibi ayrıştırılmasıdır. Bu tür karışıklıklar, sadece râvi biyografilerinde teknik hatalara yol açmakla kalmaz aynı zamanda isnad yapısının bozulmasına, dolayısıyla hadisin güvenilirlik derecesinin yanlış belirlenmesine de sebebiyet verir. Yazı hataları (tashîf ve tahrîf), benzer isim, künye, lakap ve nisbe gibi ortak kimlik unsurları, zaman ve mekân uyumsuzlukları, hoca-talebe ilişkilerindeki aktarım farkları ve kitapların istinsah süreçlerinde meydana gelen tasarruflar, bu problemlerin başlıca sebepleri arasında sayılabilir. Muhaddisler bu problemleri erken dönemlerden itibaren fark etmiş hem genel ricâl literatüründe hem de doğrudan bu konuya hasredilen müstakil eserlerde çeşitli çözüm yolları geliştirmişlerdir. Râvilerin kimliklerinin doğru biçimde tayin edilebilmesi için yazılan “mu’telif-muhtelif”, “müttefik-müfterik” ve “tashîf-tahrîf” türündeki eserler, bu meseleye gösterilen ilmî dikkatin somut yansımalarıdır. İbn Ebî Hâtim’in *Beyânu hatâi Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fi târihihi*, Abdülganî el-Ezdi’nin *İzâhu’l-işkâl* ve Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Muvazzah li evhâmî’l-cem’ ve’t-tefrîk* ile *Gunyetü’l-mültemis* adlı eserleri, cem-tefrik problemine doğrudan eğilen, sistematik ve karşılaştırmalı yaklaşımların öncüleridir. Bu makalede, öncelikle cem ve tefrik kavramları tanımlanmış ardından söz konusu problemin hadis literatüründe nasıl ortaya çıktığı ve râvi tespiti üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Ayrıca cem-tefrik kaynaklı hataların hangi şartlarda ortaya çıktığı incelenmiş, bu bağlamda muhaddislerin geliştirdiği çözüm yöntemleri sistematik biçimde sınıflandırılmıştır. Bu yöntemler arasında ikincil

kaynakların karşılaştırılması (muâraza/mukâbele), zaman ve mekân verilerinin kullanılması, hoca-talebe ilişkilerinin izlenmesi ve ricâl literatüründen doğrudan yararlanılması gibi usuller öne çıkmaktadır. Makale, klasik dönem ricâl geleneğinin yanında modern akademik literatürde bu konunun nasıl tartışıldığını da dikkate almaktadır. Bu bağlamda özellikle G.H.A. Juynboll gibi oryantalist araştırmacıların cem-tefrik temelli eleştirileri örnekler üzerinden değerlendirilmiş ve bu yaklaşımların ilmî temelliliği tartışılmıştır. Bu yönüyle çalışma, hadis ilminin klasik dönemden itibaren bu tür problemlere karşı geliştirdiği metodolojik duyarlılığı ve iç tutarlılığı ortaya koymayı ve de modern eleştirel yaklaşımlar karşısında ricâl disiplininin ilmî reflekslerini vurgulamayı amaçlamaktadır. Böylece cem-tefrik problemi, yalnızca tarihî bir rivayet sorunu değil hadis ilminin süreklilik arz eden epistemolojik hassasiyetlerinin de bir göstergesi olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Ricâl, Cem, Tefrik, Juynboll.

Atıf Bilgisi

Ev, Cihat – Çakır, Mesut. “Hadis İlminde Râvilerin Cem-Tefriki Problemi”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Aralık 2025), 567-595. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.2.07>

Geliş Tarihi	29.07.2025
Kabul Tarihi	14.11.2025
Yayın Tarihi	31.12.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Makale Bilgisi	Makale, Cihat Ev tarafından Dr. Öğr. Üyesi Mesut Çakır danışmanlığında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde 2023 yılında hazırlanan “Râvî Kimlik Problemi Olarak Cem-Tefrik” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Sorumlu Yazar: Cihat Ev Fikir ve Planlama Yazar 1, %50, Yazar 2 %50
Yazar Katkı Düzeyleri	Literatür Taraması ve Veri Toplama Yazar 1, %50, Yazar 2 %50 Analiz ve Yazım Yazar 1, %50, Yazar 2 %50 Toplam Yazar 1, %50, Yazar 2 %50
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Problem of Narrative Conflation (Jam‘) and Separation (Tafriq) in Hadith Studies

Cihat EV
Master's degree holder

 0009-0005-5479-0233
Independent researcher

c1hat.ev@hotmail.com
Cairo, Egypt

Mesut ÇAKIR
Assistant Professor

 0000-0002-0778-4157
Fatih Sultan Mehmet Vakıf
University, Faculty of Islamic
Sciences, Department of Hadith
ROR 04mma4681

mcakir@fsm.edu.tr
İstanbul, Türkiye

Abstract

Hadith scholars have demonstrated remarkable scholarly precision in preserving the authenticity of transmitted reports and attaining reliable knowledge. Through the development of the isnād system, they built a rigorous framework for evaluating the integrity (‘adāla) and accuracy (ḍabt) of transmitters (rāwīs), thereby contributing to a rich tradition spanning centuries. One of the most critical issues in this process has been the accurate identification of transmitters. Misjudgments regarding the identity of a narrator may not only distort the transmission chain but also compromise the authenticity of the hadith itself. In this context, the problems of conflation (jam‘) and differentiation (tafriq) represent some of the most significant challenges in transmitter distinction. Jam‘ refers to the conflation of data from multiple individuals into one single figure, whereas tafriq describes the fragmentation of information about one person, resulting in its attribution to multiple fictitious individuals. Such confusions lead to technical inaccuracies in narrator biographies and directly affect the integrity of isnād structures and the determination of hadith authenticity. Scribal errors (taṣhīf and taḥrīf), similar names, teknonyms (kunya), honorifics (laqabs), nisbas, temporal and geographical inconsistencies, differences in student-teacher relationships, and alterations during the manuscript copying process are among the primary causes of these issues. Hadith scholars became aware of these problems from early on and developed various solutions, both in general biographical compilations and in works specifically dedicated to the jam‘-tafriq problem. Notable among these are works categorized under mu’talif-mukhtalif, muttāfiq-muftariq, and taṣhīf-taḥrīf, which reflect the scholarly attention given to these issues. Exemplary texts such as Ibn Abī Ḥātim’s *Bayān қаṭa’ Muḥammad b. Ismā‘īl al-Bukhārī fi Tārīkhīh*, ‘Abd al-Ghanī al-Azdī’s *Idāḥ al-ishkāl*, and al-Khaṭīb al-Baghdādī’s *al-Muwaḍḍiḥ li-Awhām al-Jam‘ wa’l-Tafriq* and *Ghuniyat al-multamis* present systematic and comparative analyses of this problem. This article first defines the terms jam‘ and tafriq and explores the emergence of these problems in the hadith literature, with particular attention to their impact on transmitter identification. It also investigates the causes underlying jam‘- and tafriq-related errors, categorizing them

through a systematic lens. Proposed scholarly solutions—such as cross-comparison of secondary sources (mu‘āraḍa/muqābala), analysis of chronological and geographical data, tracking of teacher-student connections, and critical use of biographical literature—are also outlined. In addition to exploring the classical rijāl tradition, the article considers how modern academic literature has approached the issue. In particular, the critiques raised by Orientalist scholars like G.H.A. Juynboll are assessed through selected examples, and the epistemological validity of their claims is discussed. In this respect, the study aims to highlight the internal coherence and scholarly reflexes of the classical hadith tradition in addressing such problems, while also engaging with contemporary critical approaches. Ultimately, the jam‘-tafriq problem is not merely a historical issue of transmission but stands as a reflection of the hadith discipline’s enduring epistemic sensitivity and scholarly rigor.

Keywords

Ḥadīth, Rijāl, Jam‘, Tafriq, Juynboll.

Citation

Ev, Cihat – Çakır, Mesut. “The Problem of Narrative Conflation (Jam‘) and Separation (Tafriq) in Hadith Studies”. *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 11/2 (December 2025), 567-595. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.2.07>

Date of Submission	29.07.2025
Date of Acceptance	14.11.2025
Date of Publication	31.12.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Article Information	This article is derived from the master's thesis entitled "Cem-Tefrik as a Problem of Narrator Identity," prepared by Cihat Ev under the supervision of Dr. Mesut Çakır at the Fatih Sultan Mehmet Foundation University Graduate Education Institute in 2023.
Author Levels	Corresponding Author: Cihat Ev Concept and Design: Author 1 (50%), Author 2 (50%) Literature Review and Data Collection: Author 1 (50%), Author 2 (50%) Analysis and Writing: Author 1 (50%), Author 2 (50%) Overall Contribution: Author 1 (50%), Author 2 (50%)
Conflicts of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Râviler, hadis rivayetinde önemli bir konuma sahiptir. Hadislere verilen değer yargısı çoğunlukla râvilerin güvenilirliğiyle ölçülmüştür. Bu nedenle, hadis aktarımının başladığı ilk dönemlerden itibaren rivayeti aktaran râvilerin kimlik tespiti büyük bir titizlikle yapılmıştır. Sözlü dönemde başlayan bu süreç, daha sonra râvi kimlik bilgilerinin derlenerek kitaplaştırılmasıyla devam etmiş ve gelecek nesillerin bu bilgilere ulaşabileceği temel kaynaklar ricâl literatürü olmuştur. Ancak bu süreçte, özellikle benzer isim, künye, lakap veya nisbelere sahip râvilerin aynı kişi zannedilmesi ya da bir râviye ait farklı kimlik bilgilerinin ayrı şahıslara ait sanılması gibi problemler ortaya çıkmıştır. “Cem-tefrik vehmi” olarak nitelendirilebilecek bu tür karışıklıklar, ricâl eserlerinde sık karşılaşılan sorunlardan biri haline gelmiş fakat muhaddislerin bu konudaki uyarıları ve bazı örnekleri derlemesi dışında, ilk asırlarda sistemli bir çözüm geliştirilememiştir.

Muhaddisler zamanla bu problemlerin farkına vararak hem genel ricâl eserlerinde hem de bu konuya özgü müstakil çalışmalarda cem-tefrik problemine yer vermişlerdir. Bu literatür, umumî ve hususî olmak üzere iki düzlemde şekillenmiştir. Umumî kaynaklar, cem-tefrik problemini râvi biyografileri içerisinde ek bilgi şeklinde ele alırken, hususî literatür ise doğrudan bu probleme odaklanan az sayıda müstakil eserden oluşur.

Ricâl eserlerinin yanında sadece cem-tefrik konusunu merkeze alan ve genellikle belli başlı muhaddislerin eserleri çevresinde şekillenen bazı müstakil çalışmalar da dikkat çekicidir. Bu çerçevede, İbn Ebî Hâtim’in (öl. 327/938) *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî târîhihi* adlı eseri, Buhârî’nin (öl. 256/870) *et-Târîhu’l-kebîr*’inde Ebû Zûr’a (öl. 264/878) tarafından tespit edilen cem-tefrik hatalarını, Ebû Hâtim’in (öl. 277/890) değerlendirmeleriyle birlikte alfabetik düzende sunması açısından erken dönem için önemli bir örnektir.¹ Abdülganî el-Ezdî’nin (öl. 409/1018) *İzâhu’l-işkâl fi’r-ruvât* adlı çalışması ise isim, künye ve nisbe farklılıklarından kaynaklanan tefrik hatalarını teorik ve alfabetik bir yaklaşımla ele alır.² Konunun en kapsamlı eseri olan Hatîb el-Bağdâdî’nin (öl. 463/1071) *el-Muvazzih li evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrik* adlı kitabı ise özellikle Buhârî’ye dair örneklerden hareketle beş yüzü aşkın râvi hakkında detaylı analizler içeren, sistematik ve hacimli bir başvuru kaynağıdır.³ Hatîb’in bir diğer eseri olan *Gunyetü’l-mültemis fi izâhi’l-mültebis* ise aynı isim ve baba adına sahip râvilerin kimliklerini karşılaştırmalı olarak ele alarak,

¹ Eser hakkında bk. Rif’at Fevzî Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhu fi ulûmi’l-hadîs* (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1415/1994), 255-258.

² Eser hakkında bk. Hâlid Muhammed es-Süleyym, “Kitâbu İzâhi’l-işkâl li’l-Hâfız Ebî Muhammed Abdilganî b. Saîd el-Ezdî et-ta’rifu bihi ve menhecü musannifihî fihî ve kıymetühü’l-ilmiyye ve eseruhû fi’l-musannefâti ba’dehû”, *Minia Üniversitesi Arapça Araştırmalar Dergisi* 38/4 (Haziran 2018), 1967-2056.

³ Eser hakkında bk. Mahmud Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi ‘ulûmi’l-hadîs* (Beyrut: Dâru’l-Kur’âni’l-Kerîm, 1401/1981), 129-139.

karışıklıkların önüne geçmeyi amaçlar.⁴ Bu dört eser birlikte değerlendirildiğinde, cem-tefrik probleminin hadis literatüründe nasıl fark edildiği, nasıl çözümlenmeye çalışıldığı ve bu sürecin ilmî duyarlılıkla nasıl takip edildiği açıkça ortaya çıkmaktadır. İlerleyen süreçte özellikle *Tehzîbu'l-Kemâl* gibi büyük ricâl kaynaklarında cem-tefrik meselelerine temas edilmiş olması, müstakil eserlere duyulan ihtiyacı azaltmıştır.

Cem-tefrik konusunda akademik olarak da bazı çalışmalar yapılmıştır. Süleyman Doğanay “İbn Ebî Hâtim’in Bazı Râvilerin Tefrik’i Bağlamında Buhârî’ye Yönelik Tenkidleri” makalesinde İbn Ebî Hâtim’in *el-Cerh ve’t-ta’dîl* adlı eserinde Buhârî’ye yönelttiği tefrik merkezli tenkidleri ele almış ve söz konusu eleştirileri, Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*’indeki ilgili pasajlarla karşılaştırmalı olarak incelemiştir.⁵ Hamza Elbekrî, “Sahabe Literatüründe Cem’ ve Tefrik Sorunu” adlı makalesinde sahabe bilgisine dair eserlerde karşılaşılan cem-tefrik problemini inceleyerek, müelliflerin bu meseleye yaklaşımlarını ve çözüm yöntemlerini değerlendirmiş ve İbn Mende’den (öl. 395/1005) İbn Hacer’e (öl. 852/1449) uzanan süreçte, sahâbe literatüründe bu problemin nasıl ele alındığını ortaya koyup sistematik çözüm önerilerini sunmuştur.⁶ Sâlim el-Humeysî “Evhâmu’l-cem’ ve’t-tefrik ‘inde’l-muhaddisîn” adlı makalesinde, hadis âlimlerinin karşılaştıkları cem ve tefrik problemlerini Buhârî, Ahmed b. Hanbel, İbn Hibbân, Ebû Hâtim ve Hatîb el-Bağdâdî gibi muhaddislerden örnekler vererek incelemiştir.⁷ Şerîf Hâtim el-Avnî ise “Menhecü’l-İmâmî’l-Buhârî fi’l-cem’ ve’t-tefrik” adlı makalesinde, İmam Buhârî’nin *et-Târîhu’l-Kebîr* adlı eserindeki cem ve tefrik yöntemini incelemiş, eserin farklı rivayet nüshaları arasındaki varyantları karşılaştırmıştır. Çalışma, ayrıca el-Muallimî’nin bu konudaki yorumlarını değerlendirip bazı noktalarda ona eleştirel düzeltmeler getirmiştir.⁸ Emrah Uçar ise “Ta’akkubâtü’l-Hatîb fi kitâbihi Mûdihu evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrik ‘alâ Ahmed b. Hanbel” adlı çalışmasında Hatîb el-Bağdâdî’nin İmam Ahmed b. Hanbel’e yönelik yaptığı tenkidleri incelemiş, Hatîb’in birçok noktada isabetli olduğu ve rical ilminin eleştirisi ve içtihadın sürekliliğine dayanan dinamik bir alan olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁹ Yine Uçar “Ta’akkubâtü’l-Hatîb fi kitâbihi Mûdihu evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrik ‘alâ Müslim fi kitâbihi *el-Künâ ve’l-esmâ*” adlı çalışmasında bu sefer Bağdâdî’nin Müslim’in *Kitâbü’l-Künâ ve’l-esmâ* eserine yönelik tenkidleri ele almış, görüşlerin isabetli ve hatalı yönlerini açıklayıp her iki

⁴ Eser hakkında bk. Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi’l-‘ulûmi’l-hadîs*, 192-199.

⁵ bk. Süleyman Doğanay, “İbn Ebî Hâtim’in Bazı Râvilerin Tefrik’i Bağlamında Buhârî’ye Yönelik Tenkidleri”, *Bilimname* 33/1 (2017), 7-34.

⁶ bk. Hamza Elbekrî, “Sahabe Literatüründe Cem’ ve Tefrik Sorunu” (*إشكالية الجمع والتفريق في كتب معرفة الصحابة*), *Darulfunun İlahiyat* 34/2 (2023), 337-358.

⁷ Sâlim el-Humeysî, “Evhâmu’l-cem’ ve’t-tefrik ‘inde’l-muhaddisîn”, *Mecelletü Câmi’ati Saddâm li’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyye* 2 (1416/1995), 25-66.

⁸ Şerîf Hâtim el-Avnî, *Menhecü’l-İmâmî’l-Buhârî fi’l-cem’ ve’t-tefrik* (Kahire: Dârü’z-Zehâir, 2021), 8-26.

⁹ Emrah Uçar, “Ta’akkubâtü’l-Hatîb fi kitâbihi Mûdihu evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrik ‘alâ Ahmed b. Hanbel”, *Mecelletü’l-Bahsi’l-İlmiyyi’l-İslâmî* 19/53 (Ocak 2024), 327-347.

âlimin yöntemlerini ortaya koymuştur.¹⁰ İbrahim Muhammed İbrahim Hüseyin ise Ta'akkubâtü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî kitâbihi "Mûdihu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk 'alâ'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc el-Nîsâbûrî" adlı çalışmasında Uçar'la aynı konuyu ele almış, Bağdâdî'nin İmam Müslim'e yönelttiği cem ve tefrik konulu eleştirilerini sekiz başlıkta toplamış ve bu eleştirilerin, iki imamın hadis râvilerini sınıflandırma konusundaki farklı yaklaşımlarını yansıttığı sonucuna varmıştır.¹¹

Bu makale ise hadis ilminin temel meselelerinden biri olan râvi temyîzi bağlamında ortaya çıkan cem-tefrik problemini ana hatlarıyla ele almayı hedeflemektedir. Çalışmada öncelikle cem ve tefrik kavramları tanımlanarak problemin terminolojik ve teorik çerçevesi çizilecek; ardından bu sorunun hadis literatüründe nasıl tezahür ettiği ve râvilerin tespitine yönelik etkileri incelenecektir. Devam eden bölümlerde, cem-tefrik kaynaklı hataların hangi sebeplerle ortaya çıktığı analiz edilecek, bu bağlamda muhaddislerin geliştirdiği çözüm yöntemleri sistematik biçimde değerlendirilecektir. Böylece makale, cem-tefrik probleminin hem mahiyetine hem de hadis ilmi içerisindeki tarihsel ve usûlî yansımalarına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Makalenin kaleme alınmasının bir diğer gerekçesi ise, özellikle G.H.A. Juynboll gibi oryantalist araştırmacıların, İslâmî hadis geleneğini tenkit ederken başvurduğu cem-tefrik temelli iddialara örnekler üzerinden değinmek ve bu tür yaklaşımların ilmî tutarlılığını sorgulamaktır.

Bu çerçevede, makale yalnızca bir râvi temyîzi problemi olarak cem-tefrik ele almakla kalmayıp bu problemin hem klasik literatürdeki izdüşümlerini hem de modern dönemdeki tartışma alanlarını karşılaştırmalı biçimde değerlendirerek, meseleyi çok yönlü ve akademik bir zeminde ele almayı hedefleyecektir.

1. Cem-Tefrik Probleminin Mahiyeti

Hadis ilminin temel unsurlarından biri olan râvi temyîzi, hem sened güvenilirliği hem de metin sıhhati açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu çerçevede "cem" ve "tefrik" adlarıyla anılan iki yönlü problem, râvilerin kimliklerine dair aktarımlarda ortaya çıkan karışıklıkları ifade eder. Bir hadis ıstılahı olarak cem; iki veya daha fazla râvinin aynı kişi zannedilerek birleştirilmesini, tefrik ise tek bir râvinin birden çok kişiymiş gibi ayrıştırılmasını ifade eder.¹²

¹⁰ Emrah Uçar, "Ta'akkubâtü'l-Hatîb fî kitâbihi Mûdihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk 'alâ Müslim fî kitâbihi el-Künâ ve'l-esmâ", *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmiyyi'l-İslâmî* 19/60 (Ağustos 2024), 333-365.

¹¹ İbrahim Muhammed İbrahim Hüseyin, "Ta'akkubâtü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî kitâbihi "Mûdihu evhâmi'l-Cem' ve't-tefrîk 'alâ'l-İmâm Müslim b. El-Haccâc el-Nîsâbûrî", *el-Mecelletü'l-İlmiyye li-Külliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye li'l-benîn bi-Dimyât el-cedîde* 17 (Mart 2025), 1-85.

¹² Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, nşr. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetüs's-Sünne, 1424/2003), 4/267; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları*

Rivayet tarihinde müşahade edilen örnekler, cem-tefrik probleminin pratik yansımalarının bulunduğu ortaya koymaktadır. Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir* adlı eserinde, Habîb b. Şehîd ile bir rivâyetin isnad zincirinde geçen¹³ bir başka Habîb'i onunla aynı kişi olarak değerlendirip cem etmesi¹⁴ veya Muhammed b. Sâib Ebû'n-Nadr el-Kelbî ile Muhammed b. Sâib b. Bişr'i tek kişi olmalarına rağmen farklı kimseler gibi tefrik etmesi¹⁵ bu problemin sahadaki örneklerini göstermektedir.

Bu problemin literatürde “cem” ve “tefrik” şeklinde özel kavramlarla adlandırılması ise belirli bir tarihî süreç içerisinde şekillenmiştir. Özellikle hicrî 3. asırdan itibaren, müstakil ricâl eserlerinin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte bu tür karışıklıkların sistemli bir biçimde ele alındığı ve çözüm arayışlarına gidildiği görülmektedir. Bu kavramsallaştırma, var olan hataları tespit etmekle birlikte benzeri karışıklıkların önüne geçebilmek için teorik düzeyde tedbirler alınmasını da mümkün kılmıştır.

Cem-tefrik problemini sistemli bir şekilde ele alan eserlerin kaleme alınmasında birçok tarihî ve ilmî dinamik etkili olmuştur. Öncelikle, hadis metinlerinin ve râvi bilgilerinin çoğaltılması sürecinde müstensih hatalarının artması, tashîf ve tahrîf gibi problemleri beraberinde getirmiştir. Ayrıca, Arap olmayan unsurların hadis tedvin sürecine aktif biçimde katılmasıyla birlikte, isimlerin telaffuz ve yazımında meydana gelen farklılıklar râvi kimliklerinin karışmasına zemin hazırlamıştır. Coğrafi yayılım neticesinde uzak bölgelerdeki râvilere dair bilgiler eksik veya yanlış aktarılmış ve zamanla bazı râviler meçhul veya müphem hâle gelmiştir. Ana kaynaklarla sonrakiler arasında oluşan tarihî mesafe de bu sorunu derinleştirmiştir.

Bu çerçevede hem rivayet tarihindeki örnekler hem de teorik yaklaşımlar dikkate alındığında, cem-tefrik probleminin yalnız hatalı rivayetlere özgü basit bir mesele değil, yapısal bir usûl meselesi olarak da ele alındığı görülmektedir.

Ricâl literatüründeki örnekler ve hadis usûlü kaynaklarındaki önermeler dikkate alındığında, cem-tefrikin iki yönlü olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, aynı kişinin farklı, farklı kişilerin ise aynı zannedilmesiyle ortaya çıkan uygulamalı (amelî) cem-tefriktir. İkincisi ise böyle bir karışıklık henüz meydana gelmeden önlem alma amacı taşıyan kuramsal cem-tefriktir. Bu ayırım teorik bir tasniften ziyade, pratikte doğrudan karşılaşılan

Sözlüğü (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020), “Cem”, 47; Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 243.

¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, nşr. Muhammed b. Sâlih (Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019), 3/215.

¹⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Muvazzih li evhâmî'l-cem' ve't-tefrik*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985), 1/85.

¹⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 1/369-370, Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/17; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed ibn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1371/1952), 7/271.

bir ihtiyaçtan doğmuştur. Cem-tefrikle ilgili eserlerde yalnızca yapılmış hatalara değil, yapılması muhtemel karışıklıklara da dikkat çekilmesi bu yönüyle anlam kazanmaktadır. Mesela, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Muvazzih li evhâmi'l-cem' ve't-tefrik* adlı eserinde önce uygulamaya dair 74 örnek sunulmuş, ardından teorik düzeyde hata edilebilecek 539 isim zikredilmiştir.¹⁶

Hadis usûlü literatürü incelendiğinde cem-tefrik probleminin özellikle müttefik-müfterik, cehâletü'r-râvî ve tedlîsü's-şüyûh gibi başlıklarla ilişkili olduğu görülmektedir. Bunlar içerisinde râvilerin şahıslarının farklı olmasıyla birlikte isim, künye veya lakaplarının yazılış ve okunuşlarının aynı olması anlamına gelen müttefik-müfterik¹⁷ cem-tefrik ile en çok ilişkilendirilen hadis usûlü konularındandır.¹⁸ Cehâletü'r-râvî ise râvinin kim olduğunun veya halinin bilinmemesi demektir.¹⁹ Râvinin bilinmezliği, birçok sebep ile meydana gelebilirken cem-tefrikle olan ilişkisi bağlamında bakılırsa râvinin kimlik bilgileri maruf olsa da benzerlikten dolayı diğer râvilerden ayırt edilememesidir.²⁰ Örneğin birçok niteliği olan bir râvî, bazılarıyla meşhur olmuş olabilir. Böyle iken kendisinden rivayet edenler -her ne maksatla olursa olsun- bilinmeyen nitelikler kullandıkları zaman, durumdan haberi olmayan muhaddisler aynı kişiyi farklı, farklı kişileri aynı zannedebilir.²¹ Râvinin, hocasını meşhur olmadığı yahut kendisiyle tanınmadığı ismi, künyesi, lakabı veya nisbesi ile anarak rivayette bulunması anlamındaki tedlîsü's-şüyûh²² da cem-tefrik açısından cehâletü'r-râvî ile benzerlik taşır. Ancak muhaddisin işittiği hadisi rivayet ederken hocasının ismini, künyesini, lakabını veya meşhur olduğu niteliğini kasten değiştirerek aktarması ve bu değişikliğin meçhullüğe sebep olması konuyu tedlîs kapsamına dahil etmektedir.²³

Bununla birlikte, cem-tefrik probleminin sadece bu başlıkların alt unsuru değil, hadis usûlünde müstakil bir konu olarak değerlendirilmesi de mümkündür. İbn Hacer *Nuhbetü'l-*

¹⁶ Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi 'ulûmi'l-hadis*, 133-138.

¹⁷ İbnü's-Salâh, Takiyyuddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahman, *'Ulûmi'l-hadis*, nşr. Nureddîn 'İtr (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1407/1987), 358; Kemal Sandıkçı, "Müttefik-Müfterik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Temmuz 2025), 32/225-226; Aydın, "Müttefik ve Mufterik", 238.

¹⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, nşr. Muhammed Sâdık el-Hâmidî (Dimeşk: Dârû'l-Kâdirî, 1418/1997), 2/809; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/266; Hatîb, *el-Muvazzih*, 2; Ekrem b. Ziyâ 'Umerî, *Buhâs fi tarihi's-sünneti'l-müşerreffe* (Medine: Mektebetü'l-'ulûmi ve'l-hikem, 1404/1984), 137.

¹⁹ Aydın, "Cehâlet", 46.

²⁰ Ahmet Yücel, "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler", *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (Temmuz-Aralık 1996), 9.

²¹ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalanî, *Nüzhetü'n-nazar fi tevdîhi Nuhbeti'l-fiker*, nşr. Nureddîn 'İtr (Dimeşk: Matba'atü's-Sabâh, 1421/2000), 99.

²² Aydın, "Tedlîsü's-Şuyûh", 314.

²³ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, nşr. İbrahim Hamdî el-Medenî (Haydarâbâd: Cem'iyyetü Dâireti'l-Ma'ârif, 1357/1938), 365.

fiker şerhinde birçok niteliğinden dolayı birbirine karıştırılması muhtemel râviler hakkında kaleme alınan eserlerin “el-muvazzıh li evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrik” türünden olduğunu söylemiştir.²⁴ Her ne kadar Hatîb’in eserinin adını taşıyan “el-muvazzıh li evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrik” ifadesinin bir tür adı mı, yoksa sadece bir kitap ismi mi olduğu konusunda tartışmalar bulunsun da Ali el-Kârî gibi âlimlerin de belirttiği gibi, bu adlandırma türleşme sürecinin bir parçası olarak okunabilir.²⁵

Sonuç olarak cem-tefrik problemi -mevcut örneklerinden de yola çıkarak- birden fazla kimlik bilgisi taşıyan râvilerle ilgili sorunların geneline teşmil edilebilir. Birçok hadis usûlü başlığı içerisinde görülmesi ise sebeplerinin her zaman aynı olmamasından kaynaklanır. Neticede bazı muhaddisler cem-tefriki birden fazla konunun neticesi olarak görmüşlerdir.²⁶ Bununla beraber cem-tefriki başlı başına bir hadis usûlü konusu olarak ele alan bir muhaddis tespit edilememiştir. Buradan yola çıkarak problemin bir başlık altında hasredilmesi yerine birden fazla niteliği bulunanlar sınıfında neşet eden, çıkış noktasına göre konum alabilecek kategoriler arası bir problemin adı olduğunu söylemek uygun olacaktır.

2. Cem-Tefrik Probleminin Ortaya Çıkışı

Cem-tefrik problemi, hadislerin yazılı rivayet sürecine dâhil olmasıyla daha görünür hâle gelmiştir. Hicri ilk üç asırda hadislerin aktarım süreci farklı anlayışlara, kayıt yöntemlerine ve rivayet şekillerine maruz kalarak bazı değişimlerden geçmiştir. İlk etapta semâ ve kıraat meclisleri üzerinden ilerleyen hadis rivayeti mükâtebe, icâze ve münâvele²⁷ gibi yöntemlerin ortaya çıkmasıyla hadis kitabelerinin doğrudan rivayetine ortam sağlamıştır. Bu geçiş, bilginin hoca kontrolünden uzaklaşmasına ve râvi kimlik bilgilerinde bazı problemlere yol açmıştır. Nitekim Ali b. el-Medîni’nin “Tashîfin en tehlikelisi isimlerde yapılandır” sözü, bu türden karışıklıkların ne derece önemli sonuçlar doğurabileceğini açık biçimde ortaya koymaktadır.²⁸

²⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 99.

²⁵ Ebû’l-Hasan Nureddîn Ali b. Sultan el-Herevî el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, nşr. Muhammed Nizâr Temîm – Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, ts.), 506; Mehmet Eren, Hatîb’in eserini ‘birbirinden farklı şekillerde tanıtılan kişiler’ başlığı içerisinde ele alırken cem-tefrik’in başlı başına bir konu olabileceği ihtimaline değinmeksizin yalnızca eseri tanıtmıştır. bk. Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 243.

²⁶ Sehâvî, *Fethu’l-muğis*, 4/202, 267.

²⁷ Mükâtebe; hocanın hadisi yazıp veya yazdırıp öğrenciye göndermesidir. icâzet; hocanın, rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri veya hadis kitabını, rivayet etmesi için bir kimseye sözlü veya yazılı olarak izin vermesidir. Münâvele ise; hocanın, rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri ihtiva eden kitabı öğrencinin eline vermesi, böylece içindeki hadisleri öğrenciye rivayet etmiş olmasıdır. bk. Aydın, “Mükâtebe”, 207; “icâzet” 123; “Munâvele” 208.

²⁸ Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî, *Ahbâru’l-musahhifin*, nşr. Subhî Bedrî es-Semarrâî (Beyrut: Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, 1986), 33.

Zira hadis râvileri, bu süreç içerisinde oluşturulan hadis cüzleri yoluyla tanınmış ve bu çerçevede esmâ, künâ ve elkâb türü eserler telif edilerek, bu yazılı kaynaklar mesnet kabul edilmiştir.²⁹ Ancak Arap yazı sisteminin noktalama ve harekeleme gibi unsurlardan yoksun olması,³⁰ râvi kimlik bilgilerinde yanlışlıkların olmasını neredeyse kaçınılmaz hale getirmiştir.³¹ Birçok harfin yazıdaki benzerliği ve bazı kelimelerin çoklu okunuşa imkân tanınması, râvi isimlerinin yanlış okunmasına veya farklı râvilerle karıştırılmasına yol açmıştır. Nitekim Haccâc b. Ertât'ın "Kitaptan rivayet edenlerden sakının; çünkü onların 'Amr'ı 'Ömer' yapmaları mümkündür."³² sözü bu tehlikeye dikkat çeker.

Yine bu zorluklarla ilgili Askerî (öl. 382/992) şöyle der: "Sadece "حَيَّان" kelimesi üzerinde, benzer yazılışlarla 10 ayrı okuyuş mümkündür."³³

حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان . حَيَّان

Ayrıca Arapça, aynı yazı stili üzerine birden fazla harf bina edilmesini sağlayacak bir yazı üslubuna sahiptir. Örneğin ب . ث . ت . ن . ي . ن gibi harfler tek bir suret üzerine dizayn edilebilen -yani hareke ve noktalamanın olmadığı durumlarda birbirinin aynı görünen- beş farklı harftir.³⁴

Bütün bu veriler, cem-tefrik probleminin dar anlamda teknik boyutlu bir mesele olmadığını, bilakis sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş süreciyle yakından ilişkili tarihî ve sosyal bir zemin üzerinde geliştiğini göstermektedir. Rivayetlerin yazıya dökülmesiyle birlikte, birçok râvi hakkında önceden mevcut olan yerel tanınırlık zamanla ortadan kalkmış, bu da daha önce mâruf olan isimlerin meçhullüğe düşmesine sebep olmuştur. Mesela, belirli bir şehirde yaşayan veya belli râvilerle ilişkisi bulunan kimseler, kendi dönemlerinin ulemâsı tarafından kolaylıkla tanınabilirken yazılı mirasa aktarıldıklarında bu bağlam bilgisi silikleşmiş ve râvi kimliği üzerine kurulu birçok aktarım, karışıklık ihtimali taşımaya başlamıştır.

²⁹ Hatîb, *el-Muvazzız*, 1/2.

³⁰ Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahâfi' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 198.

³¹ İbn Nâsirüddîn, Ebû Bekir Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah el-Kaysî, *Tavzîhü'l-müştebih fi zabtı esmâ'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*, nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1993), 1/117; Abdulfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâdu mine'd-dîn* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2018), 99.

³² Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlelü ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 1/428.

³³ Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, Mahmud Ahmed Mîre (Kâhire: el-Matba'atü'l-'Arabîyyetü'l-Hadîse, 1982), 2/447.

³⁴ Ebû Abdullah Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî, *et-Tenbîh 'ale hudûsî't-tashîf*, nşr. Muhammed Es'ad Talas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1412/1992), 27.

Bu bağlamda, klasik dönemde telif edilen su'alât literatürünün de cem-tefrik probleminin arka planını anlamada önemli ipuçları barındırdığı söylenebilir. Hadis tedvin faaliyetleri hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış göstermiş, üçüncü yüzyıla beraber tasnif dönemine geçilmiş ve bu süreçte hadis talebeleri sadece rivayetle yetinmeyip senedlerde geçen râvilerin kimliklerini ve güvenilirliklerini de kaydetmeye başlamışlardır. Bu kayıtlar, ilk ricâl çalışmalarının temelini oluşturmuş ve ilerleyen dönemlerde bilgiler çoğaldıkça sika, zayıf, mu'telif ve muhtelif, esmâ ve künâ gibi alt türlerde müstakil literatürler meydana gelmiştir. Su'alât eserleri ise bu birikimin sözlü yönünü temsil eder. Râvilerin tanınmasına veya kimlik bilgilerinin netleştirilmesine yönelik sorular ve verilen cevaplar, ricâl bilgisinin yazılı kaynaklarla sınırlı kalmayıp sözlü tecrübenin güçlü bir bileşeni olduğunu ortaya koymaktadır.³⁵ Bazı râvilerin aynı şehirde yaşamış olmaları, ortak hocalarla irtibatları ya da mahallî şöhretleri gibi hususlar, bu tanınırlığı destekleyen faktörler arasında değerlendirilebilir. Bu da cem-tefrik problemini salt metinsel bir okumanın ötesine taşıyarak, dönemin ilmî ve kültürel dinamiklerini hesaba katan çok yönlü bir bakış açısını gerekli kılmaktadır.

Sonuç olarak cem-tefrik, yazılı kültürün doğurduğu belirsizliklerin ve râvi kimliği temelli aktarımlardaki farklılıkların ortaya çıkardığı bir problemdir. Gerek yazının teknik sınırlılıkları gerekse rivayet yöntemlerindeki değişim, bu problemi hadis ilminin temel meselelerinden biri hâline getirmiştir.

3. Cem-Tefrik Probleminin Sebepleri

Hadis rivayetlerinde ve ricâl kaynaklarında karşılaşılan cem-tefrik problemleri hakkında değerlendirme yapmak için öncelikle problemin sebeplerini bilmek gerekir. Zira neyden kaynaklandığı kapalı kalan bir probleme konu olan râvi hakkında hatalı izlenimler oluşabilir. Aşağıda, bu sebepler başlıklar hâlinde incelenecektir.

3.1. Nüsha Farklılıkları

İslam ilim geleneğinde eserler genellikle hocadan imlâ yoluyla aktarılır, talebelerce kaydedilir ve çoğu zaman müellifin son tashihinden geçmeden yayılırdı.³⁶ Telif sürecindeki ekleme ve düzeltmeler, farklı zamanlarda yapılan kayıtların içeriğini etkilemekteydi. Bu durum, Ebû Ömer el-Bâverdi'nin (öl. 345/957) *Kitâbu'l-yevâkât* adlı eserinde görülmektedir. O eserini farklı aşamalarda kayda geçirmiş, sonrasında nihai nüshayı ilan ederek önceki kayıtları geçersiz saymıştır.³⁷

³⁵ Mustafa Tatlı, *Rical Bilisinin Tespiti: -Su'alât Literatürü* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016), 53.

³⁶ Örneğin İbn Kesîr, *Câmi'u'l-mesânîd ve's-sünen* adlı eserini henüz tamamlamadan Horasanlı bir talebenin ezberlediğini aktarmaktadır. bk. Ahmed Muhammed Şakir, '*Umdetü't-tefsîr*' (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1426/2005), 1/29.

³⁷ Ebû'l-Ferec İbnü'n-Nedîm Muhammed b. Ebî Ya'kûb, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 102-103.

Benzer şekilde, bazı eserler müsvedde halinde yayılırken,³⁸ bazıları ise müelliflerince tekrar düzenlenerek birden fazla kez neşredilmiştir. Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebîr*'i üç kez yazıp her defasında düzenlemesi buna örnektir.³⁹ Bu süreç, nüsha farklılıklarının doğmasına ve özellikle râvî bilgilerinde cem-tefrik hatalarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mesela Hatîb, İbn Ebî Hâtîm'in Buhârî'ye yönelttiği eleştirilerin, onun erken döneme ait bir nüshayı esas alması sebebiyle geçerli olmadığını, kitabın nihaî halinde bu problemlerin tashihi edildiğini ifade eder.⁴⁰

Yine Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebîr*'inde yer alan Yezîd b. Sinân ve Yezîd b. Beyân örneği, nüsha farklılıklarını tespit etmenin cem-tefriki olan etkisini ortaya koymak için önemli bir örnektir. Aynı bilgilere sahip bu iki râviden Yezîd b. Beyân sadece Muallimî'nin son nüsha kabul ettiği İbn Sehl nüshasında yer almaktadır.⁴¹ Bu durum, müellifin son kanaatini yansıtır olabilir ancak tarihî veriler incelendiğinde İbn Fâris'in, Buhârî ile İbn Sehl'den en az 4 sene sonra karşılaştığı, bu yüzden İbn Fâris'in son nüsha olduğu görülmektedir.⁴² Buna göre İbn Sehl nüshasında Yezîd b. Beyân olarak kaydedilen tercemenin gözden geçirilmiş İbn Fâris nüshasında düzeltilerek kaldırılmış olduğu söylenebilir.⁴³ Sonuç olarak cem-tefrik başta olmak üzere, râvilerle dair değerlendirmelerde metnin son hâline ve nüsha farklarına dikkat edilmesi ilmî bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2. Hatalı Bilgi Aktarımı

Hadis rivayet sürecinde ortaya çıkan hataların bir kısmı, râvî bilgilerinin farklı bölgelere intikal ederken geçirdiği değişimlerden kaynaklanmıştır. Özellikle farklı coğrafyalardan gelerek ilim halkalarına katılan öğrencilerin taşıdığı rivayet bilgileri, zamanla bazı isimlerin tek kişi sanılmasına veya tek bir kişinin birden fazla şahıs gibi algılanmasına sebebiyet verebilmiştir.⁴⁴ Bu durum, bilhassa hicrî 3. ve 4. yüzyıllarda, Arap olmayan unsurların hadis ilmine dâhil olmasıyla daha belirgin bir hâl almıştır. Nitekim bu dönemde tashîf ve tahrîf hatalarına karşı kaleme alınan eserlerin büyük kısmı, Arap

³⁸ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 40.

³⁹ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalanî, *Hedyü's-sârî li mukaddimeti Fethi'l-bârî*, nşr. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid (Beirut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2021), 2/547.

⁴⁰ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/11.

⁴¹ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/11-12.

⁴² Muallimî'nin *et-Târihu'l-Kebîr* nüshaları hakkında yaptığımız değerlendirme, kapsamlı bir araştırmanın konusu olabilecek niteliktedir. Bu sebeple konu etrafında kısa bir inceleme yeterli görülmüştür. Daha geniş bilgi için bk. el-Avnî, *Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-cem' ve't-tefrik*, 8-26.

⁴³ Buhârî'nin *et-Târih*'ini inceleyen bazı araştırmacılar, Muallimî'nin değerlendirmelerini esas alarak tespitlerde bulunmuştur. bk. Yusuf Ziya Keskin, "Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'ine Yönelik Tenkitler", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 2 (2003), 116-119; Doğanay, "İbn Ebî Hâtîm'in Bazı Râvilerin Tefrik'i Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkitleri", 17.

⁴⁴ Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar İlet ve Şaz* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 293.

olmayan bölgelerde yetişen muhaddisler tarafından telif edilmiştir.⁴⁵ Bu bağlamda tashîfât literatürünün, cem-tefrik probleminin ortaya çıkış süreciyle irtibatlı olduğu da söylenebilir. Bu durumun bir yansıması olarak Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*'de aynı râviyi birden fazla kez kaydettiği gerekçesiyle Sâlih Cezere (öl. 293/906) tarafından tenkit edilmiştir. Cezere, Buhârî'ye yönelik şu ifadeleriyle meseleye dikkat çeker:⁴⁶ “Sen insanların kitaplarına bakıyorsun; tanımadığın bir ismi görünce onu hemen kaydediyorsun bu yüzden sana farklı bir şahıs gibi görünüyor. Ancak bu hata senden değil, onların zayıf zabtından kaynaklanmaktadır.”⁴⁷ Bu değerlendirme, rivayet zincirlerinde yaşanan hatalı bilgi aktarımının kimi zaman ilk muhaddisten değil, önceki nakil halkalarından kaynaklandığını göstermektedir.

3.3. Birden Fazla Kimlik Bilgisi

Muhaddisler, râvileri tanıtmak amacıyla ad, künye, nisbe ve lakap gibi çeşitli kimlik unsurlarından yararlanmış bu da zamanla aynı şahsın farklı şekillerde tanımlanmasına ve temyizde güçlüklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rivayet halkalarının genişlemesi ve benzer isimlerin artmasıyla birlikte, aynı râvi bir yerde adıyla, başka bir yerde künyesi ya da lakabıyla anılmış,⁴⁸ bu da bazı muhaddislerce ayrı kişiler olarak algılanmalarına yol açmıştır.⁴⁹ Örneğin Buhârî, Muhammed b. Abdullâh b. Ubeyd b. Umeyr⁵⁰ ile Muhammed el-Muhrimî⁵¹ iki ayrı râvi olarak kaydederken, Hatîb her iki ismin aynı kişiye ait olduğunu ve lakap farkı sebebiyle tefrike düşüldüğünü belirtmiştir.⁵² Benzer biçimde, bir râvinin rivayet zincirlerinde bazen babası, bazen dedesiyle tanıtılması da mükerrer tercümelere sebebiyet vermiştir. Buhârî'nin Havt b. Râfi' ve Havt b. Yezîd adlarıyla kaydettiği iki farklı râvinin aslında aynı kişi olduğu, farklı râvilerin baba ve dede isimlerini nakletmesinden anlaşılmaktadır.⁵³

⁴⁵ Üsame Bozkurt, “Sadrın Zaptından Satrın Zabta: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 454.

⁴⁶ Bu ifade Buhârî'nin gördüğü her farklılık için yeni bir başlık açtığı anlamına gelmez. Zira kitap böyle bir fikri taşıyacak olsa, ana fikir olan râvilerin birbirinden temyiz imkânı göz ardı edilmiş olur. Bunun aksine Buhârî, kendisine ulaşan kimlik bilgilerinin çağrıştırdığı yeni bir şahsiyet düşüncesine binaen farklı tercemeler vermiş olmalıdır. bk. Avnî, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî*, 33.

⁴⁷ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/7.

⁴⁸ İbrahim b. Abdullah el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2003), 460.

⁴⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 323.

⁵⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/438.

⁵¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/626.

⁵² Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/28-29.

⁵³ Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali İbn Mâkûlâ el-İclî, *Tehzîbu Müstemirri'l-evhâm 'alâ zevi'l-ma'rifeti ve üli'l-efhâm* nşr. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1989), 72; Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/102.

Bunun yanı sıra, geniş ve dar nisbelerin kullanımı hatta râvinin tahsil gördüğü veya sonradan yerleştiği coğrafyaya bağlı olarak birden fazla nisbe ile anılması muhaddislerin aynı kişiyi farklı şahıslar zannetmesine neden olmuştur. Mesela, Buhârî'nin Ömer b. Süveyd el-İclî ve Ömer b. Süveyd es-Sekafî adlarıyla kaydettiği iki râvî⁵⁴ için Hatîb, bunların tek bir şahıs olduğunu ifade etmiş ve Buhârî'yi bu tefriğe götüren sebebin ise rivayetlerde geçen farklı nisbeler olduğunu söylemiştir. Hatîb ayrıca bir kişinin iki farklı kabilenin nisbesiyle anılmasının mümkün olduğunu ve bu durumun muhaddisleri böyle bir kanaate sevk etmesini tabîî karşılamak gerektiğini de vurgulamıştır.⁵⁵

3.4. Müstensih'in Tasarrufları

Râvî kimlik bilgilerinin kitaplaşma sürecinde muhaddislerin yaptığı tasarrufların ardından, bu bilgilerin sonraki kuşaklara aktarım sürecinde de çeşitli problemler ortaya çıkmıştır. Bu aktarım sürecinde talebeler, özel kâtipler ve müstensihler görev almış, ilerleyen dönemde ise bu işi meslek edinmiş verrâklar süreçte yer almıştır.⁵⁶ Ancak metnin hocanın gözetimi dışında çoğaltılması gerek yazı hataları gerekse anlam kaymaları yoluyla râvî bilgilerinde bozulmalara neden olmuştur.

Cem-tefrik problemleri çoğu kez, râvî tercümelerinin doğru yerde bitirilmemesi, isnadın yanlış kişiye izafe edilmesi veya metne yapılan eklemeler yoluyla meydana gelmiştir. Örneğin *et-Târîhu'l-kebîr*'in bazı nüshalarında Karsa' ed-Dabbî adlı râvî iki kez yer almakta, Hatîb ise bu tekrarın kaynağını haşiyeler bilgilerinin metne dâhil edilmesine bağlamaktadır. Buhârî'nin “tek kişinin taşıdığı isimler” bölümünde yalnız bir Karsa' zikretmiş olması ve İbn Fâris'in de kendi nüshasında bu tasnifi değiştirmemesi, ikinci ismin sonraki süreçte tevzi rolünü üstlenen râviler tarafından metne sevk edilerek oluşturulduğunu göstermektedir.⁵⁷

Zamanla teliflerin çoğalması ve İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte verrâklara duyulan ihtiyaç artmış, bu durum ilmî yeterlilikten yoksun kişilerin de istinsah faaliyetlerine dâhil olmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁸ İcâzet sistemi dışında kalan bu kişilerin özellikle râvî isimleri gibi hassas bilgilerde hata yapması kaçınılmaz hâle gelmiştir.⁵⁹ Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'nin, “Bâbî Mevlâ Abbâs b. Abdulmuttalip” hakkında Buhârî'yi eleştirmesi, kendi elindeki nüshada bu râvinin ismini “Bâbî” şeklinde görmüş olmasından

⁵⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/457; Hatîb'in dikkate aldığı İbn Fâris nüshasında Ömer b. Süveyd es-Sekafî'den önce Ömer b. Süveyd el-İclî'nin tercemesi yer alır.

⁵⁵ Hatîb, *el-Muvazzah*, 1/138.

⁵⁶ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 54-55. Verrâkların hadis ilmindeki işlevleri hakkında bk. Ayfer Aslan, *Erken Dönem Hadis İlminde Verrâklar ve Duafâ Literatüründeki Yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017)

⁵⁷ Avnî, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî*, 24-25.

⁵⁸ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 55.

⁵⁹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 1/65.

kaynaklanmaktadır. Buna karşılık, matbu nüshada aynı isnad “Nâbî” ismiyle yer almakta ve Buhârî bu ismi farklı bir şahıs olarak değerlendirdiği için ona müstakil bir terceme ayırmaktadır. Muallimî’ye göre, nüshada aslında yazılı olan “Nâbî” isimdir ancak bu rivayetin “Bâbî” başlığı altında yer almasını yadırgayan bir verrak, metinde hata olduğunu düşünerek müdahalede bulunmuş ve bu durum bir tenkit sebebine dönüşmüştür.⁶⁰

Bu örnekler, ricâl verilerinin şekillenmesinde yazıya geçiş sürecinin yanı sıra rivayet zincirinde yer alan şahısların uygulamalarının da etkili olabileceğini düşündürmektedir. Cem-tefrik gibi meselelerde karşılaşılan sorunların, müelliflerin değerlendirmelerine ek olarak sonraki nakil halkalarında da ortaya çıkma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

3.5. Müstensihin Ziyadeleri

Râvi bilgilerinin sonraki nesillere aktarım sürecinde karşılaşılan tasarruflardan biri de, mevcut nüshalara yapılan eklemelerdir. Bu eklemeler, hocadan işitilen bilginin genişletilmesi şeklinde olabileceği gibi, eserin devamı niteliğinde yapılan zeyil ve zevâid türü katkılarla da gerçekleşebilir. Özellikle râvinin kimliğine dair tamamlayıcı mahiyetteki ilaveler, sened nakli esnasında “ya’nî İbn Fülân” veya “hüve Fülân” gibi ifadelerle yapılmakta,⁶¹ bu da zaman zaman bilgi karmaşasına neden olabilmektedir. Şayet bu tür ifadeler hatalı ya da yanlış kişiye aitse, rivayet zincirinde adı geçen hocaya atfen doğru olmayan bir nispet meydana gelmekte bu da hem senedin sıhhatini hem de râvinin temyizini olumsuz etkilemektedir. İbnü’l-Mülakkın bu bağlamda, râvinin hocasından işitmediği bir neseb veya nitelik bilgisini doğrudan ilave etmesinin doğru olmadığını, bu durumda hocası adına yalan söylemiş sayılacağını, bunu açıkça beyan ederek aktarması hâlinde ancak caiz olduğunu ifade etmiştir.⁶²

Diğer taraftan, râvi bilgileriyle ilgili ilaveler yalnızca rivayet sürecinde değil, daha sonraki dönemlerde eserleri tahkik eden kişiler eliyle de yapılmaktadır. Bu çerçevede muhakkıklar râvilerin kimliğini tayin etmeye çalışmaktadır. Ancak bu tür müdahaleler, kimi zaman hatalı eşleştirmelere yol açabilmektedir. Örneğin Fesevî’nin (öl. 277/890) *el-Ma’rife ve’t-târîh* adlı eserini neşreden Ekrem Ziyâ el-‘Umerî, metindeki “İbn Fudayl” ifadesini birçok yerde “Muhammed b. Fudayl b. Gazvân Ebû Abdurrahmân el-Kûfî” olarak açıklamıştır.⁶³ Oysa bu şahsın “Muhammed b. Fudayl Ebî Abdullah el-Bezzâz” olması

⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, 8/130, bk. 1 numaralı dipnot; Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/75.

⁶¹ Konunun teorik yönü erken dönemlerden itibaren hadis usûlü eserlerinde incelenmiştir. bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 371; İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmu’l-hadis*, 330.

⁶² Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü’l-Mülakkın el-Ensârî, *et-Tavdîh li şerhi’l-Câm’i’s-sahîh*, nşr. Hâlid er-Ribât vd. (Dimeşk: Dâru’n-Nevâdir, 1429/2008), 2/101.

⁶³ Örnek olarak bk. Ebû Yusuf Ya’kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-‘Umerî (Bağdat: Matba’atû’l-İrşâd, 1393/1974), 1/124, 2/173, 546, 593, 666, 679, 709, 3/68, 80, 147, 242.

gerekir.⁶⁴ Bu hata, metinde geçen farklı kişilerin cem edilmesine ve yanlış kimlik atamalarına yol açmıştır.⁶⁵

3.6. Müttetik-Müfterik

Râvilerin taşıdığı müşterek nitelikler, onların birbirinden temyiz edilmesini zorlaştıran sebeplerden biri olmuştur. Özellikle aynı bölgede teberrüken tercih edilen isimlerin yaygınlığı, râvilerin yaşadığı dönemlerin yakınlığı gibi etkenler, temyizi güçleştirmiştir.⁶⁶ Müttetik-müfterik meselesi aynı kimlik bilgilerini paylaşan farklı şahısların tek kişi zannedilmesine yol açmıştır.⁶⁷ Zira yaşadıkları yer, çağdaşı oldukları hocalar ve rivayette bulundukları talebeler benzerlik gösterdiğinde, bu şahısları birbirinden ayırmak oldukça güçleşir. Bu tür hatalar büyük muhaddislerde dahi görülmüştür.⁶⁸ Örneğin Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*'de Havt b. Râfî' el-Abdî adında bir râviye yer verir. Hatîb el-Bağdâdî'ye göre burada iki farklı şahsın (Havt el-Abdî ve Havt b. Râfî) bilgileri cem edilmiştir.⁶⁹ Hatîb, Buhârî'nin bu hatasının Yahyâ b. Ma'în'den (öl. 233/848) aldığı bilgiden kaynaklandığını savunur.⁷⁰

Öte yandan müttetik-müfterik meselesi yalnızca cem hatalarına değil, tefrik hatalarına da sebebiyet verebilmektedir. Muhaddisler, isim ve baba ismi aynı olan râvileri ayırt edebilmek için nisbe, künye, lakap veya dede adı gibi ikincil bilgileri isnada eklemeyi tercih etmişlerdir. Ancak bu durum, aynı şahsın farklı vasıflarla tanınmasına ve böylece farklı râviler sanılmasına da zemin hazırlamıştır.⁷¹

3.7. Tashîf-Tahrîf

Tashîf (noktalama/hareke hatası) ve tahrîf (lafızda anlamı bozacak harf değişikliği), yazılı rivayetlerin güvenilir şekilde aktarımında sıkça karşılaşılan sorunlardandır. İlk dönem Arap yazısının nokta ve harekeden yoksun olması, kelimelerin farklı biçimlerde okunmasına imkân tanımış⁷² bu da özellikle râvi adları, künyeleri ve nisbelerinde hatalara

⁶⁴ Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 473.

⁶⁵ Konu hakkında birçok örnek için bk. Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 470-480.

⁶⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/267.

⁶⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/266.

⁶⁸ İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 358.

⁶⁹ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/85.

⁷⁰ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ma'în b. Avn el-Bağdâdî, *Suâlat İbni'l-Cüneyd*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988), 283.

⁷¹ Konu hakkında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan ilintiler ve değerlendirmeleri için bk. Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdın Satır Araları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 56-57.

⁷² Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 2/447.

yol açmıştır. Arapça'ya tam vakıf olmayan mevâlî sınıfının rivayetleri yayması⁷³ ve toplumun yazıya aşinalığının sınırlı olması da bu hataları artırmıştır.

Tashîf ve tahrîf, râvî bilgilerinde cem-tefrik hatalarına doğrudan sebep olmuştur. Zira küçük bir harf ya da hareke farkı, aynı kişinin farklı biri sanılmasına veya farklı kişilerin aynı zannedilmesine yol açabilmektedir. Bu tür hatalar, nasıl ki hadis metinlerinde farklı varyantların olduğu algısına yol açıyorsa, râvî kimliklerinde de aynı etkiyi doğurarak temyizi zorlaştırmakta ve ilmî mirasın sıhhatini etkilemektedir.

Hatîb, Buhârî ve Müslim'in (öl. 261/875) vehmettiğini düşündüğü bir tefrik örneğinde şöyle söyler: "Bu vehim Buhârî ve Müslim'e ulaşan -musahhaf- rivayetlerden kaynaklanmıştır. Zira şahsın adı farklı şekillerde intikal etmiştir."⁷⁴

3.8. Tedlîsü's-Şüyûh

Tedlîsü's-şüyûh, isnadda kimlik bilgilerini değiştirerek hadisi illetli hâle getiren bir uygulama olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵ Zira böyle bir tedlîs, hem râvinin güvenilirliğini hem de rivayetin sıhhatini zedeler ayrıca hocanın gelecek nesiller tarafından farklı bir şahıs olarak algılanmasına yol açabilir.⁷⁶ Özellikle cerh edilen bir hocayı gizlemek amacıyla yapılan bu türden tedlîsler, hatalı temyizlere sebep olmaktadır. İbn Hibbân, sika râvilerin dahi yalancılardan hadis aldıklarında bu durumu gizlemek için kimlik bilgilerini farklı aktardıklarını ve bu şekilde rivayetlerinin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir.⁷⁷

Tedlîs, kimlik bilgilerine tam vakıf olmayan muhaddisler için yanıltıcıdır. Râvinin nisbesi, künyesi, lakabı veya baba adı gibi bilgileri bilmeyen biri, o şahsı meçhul zannedebilir ya da aynı râviyi farklı biri gibi değerlendirebilir.⁷⁸

4. Cem-Tefrik Probleminin Çözüm Metodları

Cem-tefrik problemi, hadislerin yazıya geçirilmesiyle birlikte daha sistemli bir şekilde fark edilmeye başlanmış bu durum, çözüm odaklı çeşitli yöntemlerin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle hicrî 2. ve 3. asırlarda yazılı kültürün yaygınlaşması, kimlik

⁷³ Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn el-Mağribî, *el-İber ve divânu'l-mubtedei ve'l-haber fî târîhi'l-'arab ve'l-berber ve men âserehüm min zevî's-ş-ʿni'l-ekber*, nşr. Halîl Şahhâde - Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 1/747-750.

⁷⁴ Hatîb, *el-Muvazzıh*, 1/79.

⁷⁵ Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 293.

⁷⁶ Konu hakkında bazı örnekler için bk. Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 188-189.

⁷⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, nşr. Hamdî Abdulmecid es-Silefî (Riyad: Daru's-Sumay'î, 1420/2000), 1/85.

⁷⁸ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rabî' b. Hâdî 'Umeyr (Riyad: Dâru'r-Râye, 1415/1994), 2/626.

karışıklıklarını görünür kılmış 4. asırla birlikte ise bu sorunlara karşı müstakil eserlerin telifi yaygınlaşmıştır.

Hadislerin tedvin sürecinde oluşan karışıklıklar, muhaddislerin ulaştığı bilgilerle sınırlı değerlendirmelerde bulunmalarına neden olmuş bu sebeple râvi kimliklerine dair hükümler, bilgi kaynaklarının mahiyetini dikkate alan bir analizle ele alınmak durumunda kalmıştır. Aşağıda, cem-tefrik problemini çözmeye yönelik temel yöntemler, hem tematik hem de dönemselliğe dikkat çeken bir yaklaşımla başlıklar hâlinde sunulmaktadır.

4.1. Farklı Kaynaklara Müracaat (Muâraza/Mukâbele)

Cem-tefrik problemlerinin çözümünde en etkili yöntemlerden biri, râvi bilgilerinin farklı kaynaklardaki seyrini karşılaştırmalı olarak incelemektir. Zira bir muhaddis, rivayet zincirinin yalnızca bir halkasını temsil ederken aynı bilgiyi farklı yollardan aktaran birçok râvi bulunabilir. Bu durumda, bilgiye dair hata ihtimali taşıyan noktadan geriye doğru yapılacak bir sağlamayla hem hatanın kaynağı hem de sürecin nasıl şekillendiği ortaya konulabilir.⁷⁹

Örneğin Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*'de Temîm b. Hazlem ve Temîm b. Hizyem adlı iki râviye yer verir.⁸⁰ Hatîb, bu ayrımın yanlış bir tefrikeye dayandığını, zira Temîm b. Hizyem'e isnat edilen rivayetin aslında Temîm b. Hazlem'e ait olduğunu belirtmiştir.⁸¹ İsnadın her bir halkasını oluşturan râvilerden rivayetin nasıl naklolduğu geriye doğru incelenince, bu rivayeti Müsedded b. Müserhed'in (öl. 228/843) "Hizyem" şeklinde aktardığı, ancak aynı rivayeti nakleden diğer râvilerde ismin "Hazlem" olarak geçtiği tespit edilmiştir.⁸² Bu, Buhârî'nin hatalı rivayet zincirine dayanarak tefrik yaptığına işaret eder.

4.2. Zaman Faktörü

⁷⁹ Teorik olarak, erken kaynak tespiti sayesinde isnad şemasının bütüncül bir biçimde ortaya konulabildiği ve böylece rivayetteki hatanın tam olarak hangi râviden kaynaklandığının belirlenmesinin mümkün hâle geldiği anlaşılmaktadır. Ancak bu imkânın, konuya dair her bir örneğe aynı ölçüde uygulanabileceği düşünülmemelidir. Zira her rivayet, bilgi düzeyi ve kaynak şeffaflığı açısından aynı açıklıkta olmayıp, bazı örneklerde hata tespiti ancak belirli bir aşamaya kadar yapılabilmekte, sonrasında ise değerlendirmeler ancak ihtimal düzeyinde kalmaktadır. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, Buhârî'nin vehmettiğini belirttiği bazı örneklerde geriye dönük analizler gerçekleştirmiş, fakat hatanın kesin olarak kimden kaynaklandığını tayin edemediği durumlarda sorumluluğu önceki nesillere yönlendirme yoluna gitmiştir. bk. Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/104-105; Ayrıca Sâlih Cezere'nin cem-tefrik konusunda Buhârî'yi eleştirdiği sözleri de bu hususa işaret eder. bk. Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/7.

⁸⁰ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 2/599-600.

⁸¹ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/77-79.

⁸² Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Sünen*, nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd - Hâlid b. Abdurrahmân el-Cerîsî (Riyad: Dâru'l-Alûkeh, 2012), 6/513.

Ricâl edebiyatı ile tarih ilmi arasında güçlü bir ilişki vardır. Her iki alan da şahısları konu edinmekle birlikte, ricâl ilmi râvileri hadis açısından değerlendirirken, tarih ilmi onları olay örgüsü içindeki işlevleriyle inceler.⁸³ Bu nedenle râvi biyografileri tarihî veri niteliği taşır hatta erken dönem biyografi kitaplarına “tarih” adı verilmiş, bu eserlerde râvi adları kronolojik sıralamaya bile doğum ve ölüm tarihlerine yer verilmiştir.⁸⁴ Zira doğum tarihi isnaddaki râvilerin teşhisinde, vefat tarihi ise onların birbirleriyle görüşüp görüşemeyeceklerinin tespitinde önemli bir ölçüttür. Bu bağlamda Hafs b. Gıyâs’ın (ö. 194/810): “Bir râviyi tanımakta şüphe ederseniz senesiyle kontrol edin.”⁸⁵ sözü zaman faktörünün önemini vurgular. Benzer şekilde, râvilerin mensup oldukları tabakalar da bu bağlamda belirleyicidir. Tabakât ilmi, doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen râvilerin hoca, talebe ve çağdaşları üzerinden yaklaşık bir kronolojik konumlanma sağlar.

Bu yöntemle, örneğin Ali b. Ebî Talha hakkında ortaya çıkan cem-tefrik problemi değerlendirildiğinde, Ahmed b. Hanbel’in savunduğu gibi⁸⁶ bu isme sahip iki farklı râvinin –biri Kûfeli, diğeri Humuslu– varlığı anlaşılmaktadır. Zira onun rivayette bulunduğu ve kendisinden rivayet eden şahısların coğrafi ve kronolojik uyumsuzluğu, tek bir şahıs varsayımını geçersiz kılmaktadır.⁸⁷ Bu örnek, zaman ve tabaka verilerinin cem-tefrik problemlerinin çözümünde belirleyici olduğunu göstermektedir.

4.3. Mekân Faktörü

Hadis ilminin tarih ile ilişkilerinden biri de mekân eksensidir. Râvilerin doğum, yetiştirme, tahsil ve vefat ettikleri yerlerin dolayısıyla bu coğrafyalara nisbetlerinin bilinmesi, muhaddislerin râvi tespiti ve temyizine yönelik faaliyetlerini önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır. Zira bir râvinin hangi zaman diliminde ve hangi bölgede bulunduğu dair bilgiler, onun şahsiyetini tanımada ve rivayet ilişkisi içerisinde bulunduğu kişileri tespit etmede sağlam bir dayanak teşkil eder. Bu tür veriler, özellikle aynı isim ve künyeye sahip râvilerin ayrıştırılması yahut bir rivayet zincirinde râviler arasındaki likâ ihtimalinin değerlendirilmesi açısından son derece kıymetlidir.

Örneğin Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*'de Hakem b. Uteybe isimli bir râviyi kaydederken, bazılarınca ona “Hakem b. Uteybe b. Nehhâs” da denildiğini aktarır.⁸⁸ Ancak Dârekutnî (öl.

⁸³ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-İ'lan bi't-tevbih limen zemme ehle't-tevârîh*, nşr. Salim b. Gatr b. Salim ez-Zafirî (Riyad: Daru's-Sumay'î, 1438/2017), 177.

⁸⁴ Franz Rosenthal, *İlmu't-târih 'inde'l-Müslimîn*, çev. Salih Ahmed Ali (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 24-25.

⁸⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 380.

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlelü ve ma'rifetü'r-ricâl*, 3/279.

⁸⁷ Es'ad Sâlim Kayyım, *İlmü tabakâti'l-muhaddisîn* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994), 46.

⁸⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 3/238.

385/995), bu iki ismin farklı şahıslar olduğunu ve Buhârî'nin onları cem ettiğini ileri sürer.⁸⁹ Mekân verileri incelendiğinde bu görüş desteklenir: İsimlerden ilki, Kindî nisbesine sahip güvenilir bir râvi iken,⁹⁰ ikincisi 'İclî nisbetli, hadis rivayeti bulunmayan ve meçhul kabul edilen bir kâdîdır.⁹¹ İbn Hacer de, Buhârî'nin burada kesin bir iddiada bulunmadığını, bilgiyi nesep âlimlerinden nakille ve ihtiyatlı bir dille aktardığını belirtir.⁹²

4.4. Hoca-Talebe Örgüsü

Râviler, isim, lakap, künye veya nisbe gibi ortak niteliklere sahip olsalar da genellikle hadis aldıkları hocalar ve hadis aktardıkları talebeler bakımından birbirinden ayrılır. Bu farklılık, aynı tabakada yer almalarına rağmen farklı coğrafyalarda yaşamaları ya da farklı ilim yolculukları yapmalarından kaynaklanır. Örneğin Nîşâbur'da yaşamış Muhammed b. Ya'kûb b. Yusuf isimli iki muhaddisten biri olan Ebü'l-Abbâs el-Esam geniş bir seyahat ağına sahipken,⁹³ diğeri Ebû Abdullah b. el-Ahram sadece Nîşâbur'da bulunmuştur.⁹⁴ Bu durumda, baba adları ve dede adları aynı olan bu iki râvinin kimliği, hoca farklılığıyla tespit edilebilmektedir.⁹⁵

Bir başka örnekte Buhârî'nin İshâk b. Sâlim Mevlâ Benî Nevfel b. Adî ile İshâk Mevlâ Muğîre b. Nevfel'i aynı kişi zannetmesi bir cem hatasıdır.⁹⁶ İlk râviden birçok kişi hadis rivayet etmişken,⁹⁷ ikincisinden yalnızca İbn Şihâb'ın (öl. 124/742) rivayeti bilinmektedir.⁹⁸ Bu da iki farklı şahsın karıştırıldığını ve hoca-talebe bağının doğru tahliliyle hatanın giderilebileceğini göstermektedir.

⁸⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Beyrut: Dâru Garbî'l-İslâmî, 1406/1986), 3/1610; Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/88-89; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 6/122.

⁹⁰ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992), 7/114.

⁹¹ Ebû Bekir Muhammed b. Halef Veki' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kudât* nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî (Beyrut: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1366/1947), 3/22; Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 1/577.

⁹² Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalanî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Matba'atü Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 2/435.

⁹³ Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 15/452-453.

⁹⁴ Zehebî, *Siyer*, 15/466.

⁹⁵ Konu hakkında diğer örnekler için bk. Kayyım, *'İlmü tabakâtî'l-muhaddisîn*, 62-64.

⁹⁶ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/55; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 2/425.

⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/119.

⁹⁸ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârif el-Osmaniyye, 1393/1973), 6/46.

İlk dönemlerden itibaren râvilerin hocaları ve talebeleri, suâlât ve tarih kitaplarında kaydedilmiş, bu gelenek daha sonra Mizzî (öl. 742/1341) gibi müellifler tarafından telif edilen kapsamlı ricâl eserlerinde sistematik hale getirilmiştir. Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl* adlı eseri, râvilerin hadis aldığı ve aktardığı kişileri ayrıntılı şekilde sunarak bu konuda önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

4.5. Râvi Kimlik Problemleriyle İlgili Eserler

Muhaddisler, râvi kimlik bilgilerinin doğru tespiti için büyük bir titizlik göstermiş ve bu amaçla müstakil eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerde benzer ya da karıştırılma ihtimali bulunan râviler hakkında temyize yönelik açıklamalara yer verilmiş ve doğrudan problemlere temas edilerek çözüm yolları sunulmuştur.⁹⁹

Bu eserlerden ilki, lafız benzerliğine dayalı hataları ele alan mu'telif-muhtelif türü kitaplardır. Harflerin nokta, hareke ya da telaffuz farkıyla karıştırılması sonucu oluşan hataları konu edinen bu eserler, cem-tefrik problemlerinin çözümünde sıkça kullanılmıştır. İbn Mâkûlâ'nın (öl. 475/1082) *el-İkmâl* adlı eseri bu alandaki en kapsamlı çalışmalardandır. İkinci tür eserler, müttefik-müfterik başlığı altında toplanan çalışmalardır. Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Müttefik ve'l-müfterik* adlı eseri bu türün klasik örneklerindendir. Üçüncü tür, tashîf ve tahrîf eserleridir. Yazı ve ses benzerliklerinden kaynaklanan okuma hatalarını ele alan bu eserlerde, önceki nesillerde meydana gelmiş tashîf vakaları derlenmiştir. Bu eserlerin ileride yaşanabilecek karışıklıklar için bir uyarı niteliği taşıdığı söylenebilir. Hatîb'in, *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm* adlı eseri bu türe örnek olarak verilebilir.

Bu örneklerde görüldüğü üzere, râvi kimlik bilgileriyle ilgili yazılan eserler, problemi teşhis etmenin yanındahadis ilmi içinde önemli bir düzeltici fonksiyon üstlenir. Ricâl literatürünün tamamlayıcı parçaları olan bu çalışmalar, cem-tefrik gibi temel problemlerin çözümünde vazgeçilmez kaynaklardır.

5. Cem-Tefrik Problemiyle İlgili Oryantalist Yaklaşımlar

Cem-tefrik problemi, hadis geleneği içinde ele alındığı gibi, modern araştırmalarda da bazı eleştirilere konu edilmiştir. Bu konu, özellikle oryantalist literatürde isnad sistemi ve râvi zincirlerine dair güven tartışmalarıyla ilişkilendirilerek geniş kapsamlı değerlendirmelere konu olmuştur. Bu yönüyle, oryantalistlerin cem-tefrik konusuna dair yaklaşımları başlı başına ayrı bir çalışmada etraflıca ele alınmalıdır. Ancak burada, söz konusu bakış açısına örnek teşkil etmesi amacıyla G. H. A. Juynboll'un değerlendirmeleri üzerinden kısa bir çerçeve sunulacaktır. Juynboll, ricâl eserlerinde hayalî râviler oluşturulduğunu iddia ederek özellikle adaş râviler ve "anahtar" isimler üzerinde

⁹⁹ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020) 103-114.

durmuştur.¹⁰⁰ Ona göre, ricâl kaynakları tek bir şahıs etrafında isim biriktirerek (cem) güvenilirliği zayıflatmaktadır.¹⁰¹ Juynboll, *Tehzîbu't-Tehzîb* üzerinden yaptığı incelemelerde, yaygın olmayan bazı isimlerin olağan dışı şekilde çok sayıda râvide tekrarlandığını, bunların çoğunun uydurma olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁰² Ancak bu iddialar, genelleme yapılabilecek sağlam kanıtlara dayanmamaktadır.

Juynboll'un örnek olarak verdiği Bükeyr b. Mismâr ve Bükeyr b. Şihâb ed-Dâmeğânî meselesi¹⁰³, bu yaklaşımın zayıflığını gösterir. İbn Hibbân, bu iki ismin aynı kişi olabileceğini “denildi ki” ifadesiyle nakletmiş¹⁰⁴, bu ise kesin bir yargı değil, rivayet farklılığını aktarmaktır. Nitekim Dârekutnî, söz konusu isimlerin farklı şahıslar olduğunu net biçimde ortaya koymuştur.¹⁰⁵ Tek bir örnek üzerinden ricâl edebiyatının güvenilirmez olduğu iddiası ilmî bir yaklaşım değildir.

Juynboll'un ele aldığı bir diğer konu, meşhur nisbe ve lakapların çok sayıda kişide kullanılmasıdır. Özellikle “Zührî” nisbesini taşıyan 120 isimden bahsederek bunların çoğunun meşhur İbn Şihâb ez-Zührî'ye dayanarak türetildiğini savunur.¹⁰⁶ Oysa mutlak anlamda kullanılan bu nisbe, genellikle meşhur Zührî'yi işaret eder ve erken dönem rivayet ağının dar çerçevesi, bu isimlerin hoca-talebe zincirlerinden rahatlıkla tanınmasını sağlar. Aynı nisbenin birkaç şahısta bulunması, uydurma olduğu anlamına gelmez. Juynboll'un İkrime örneği de benzer şekilde zayıftır. Ona göre, İbn Abbas'ın azatlı kölesi İkrime ile aynı dönemde geçen diğer İkrime isimleri çoğaltılmıştır.¹⁰⁷ Ancak İkrime b. Hâlid, İkrime b. Seleme ve İkrime b. Abdurrahmân gibi isimlerin vefat tarihleri, hocaları ve talebeleri incelendiğinde bunların farklı kişiler olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca *Tehzîbu't-Tehzîb*'de bu isimlerin ayrı tercemeler halinde ve temyiz edilerek verilmiş olması, Juynboll'un iddialarını geçersiz kılar.¹⁰⁸

Son olarak Juynboll'un, bazı İkrime'lerin şeceresinde “Muhammed” adını kaydetmesi¹⁰⁹, halbuki kaynaklarda “Mahzûm” olarak geçmesi¹¹⁰, iddialarının güvenilirliğini

¹⁰⁰ G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 209-242.

¹⁰¹ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, 210-213.

¹⁰² Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, 215, 242.

¹⁰³ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, 239.

¹⁰⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/222.

¹⁰⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Ta'likâtu'd-Dârekutnî 'ale'l-Mecrûhîn*, nşr. Halîl b. Ahmed el-'Arabî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1414/1994), 61.

¹⁰⁶ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, 230.

¹⁰⁷ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, 217.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/258-259.

¹⁰⁹ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, 218.

¹¹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/231.

sorgulatmaktadır. Bu tür yanlış tespitler, oryantalist bakış açısının cem-tefrik konusundaki eleştirilerinin ilmî temelden yoksun olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Râvi temyîzi, hadis ilminin sağlıklı bir şekilde icrası açısından temel meselelerden biridir. Bu bağlamda cem-tefrik kavramları hem teorik düzeyde hem de pratik uygulamalarda rivayet zincirinin güvenilirliğini etkileyen önemli problemlere işaret etmektedir. Cem, kimlik bilgileri benzerlik arz eden birden fazla râvinin tek kişi zannedilerek birleştirilmesini, tefrik ise, aslında tek bir râviye ait olan bilgilerin farklı kimlik unsurlarına dayanarak birden çok şahıs gibi ayrıştırılmasını ifade eder. Râvi hakkında verilecek cerh ve ta'dîl hükümlerinin isabeti ise kişilerin doğru temyiz edilmesine bağlıdır. Aksi halde güvenilir olmayan bir râvi isnada dahil edilerek hadis zayıflatılabilir ya da güvenilir bir râvi, yanlış bir eşleştirme sonucu haksız biçimde reddedilebilir.

Mevcut araştırmalar göstermektedir ki cem-tefrik problemi, çok yönlü ve çözüm süreci dikkat gerektiren bir yapıya sahiptir. Yazım ve okuma hataları, birden fazla kimlik unsurunun aynı şahıs hakkında kullanılması, nadir isimler etrafında gelişen zihnî karışıklıklar, müstensih ve verrâkların müdahaleleri, hoca-talebe arasındaki kopukluklar, zaman ve mekân farklılıkları gibi pek çok unsur bu problemin oluşumuna sebep olmuştur. Özellikle ricâl bilgilerinin tedvin sonrasında müellif denetiminden uzak biçimde çoğaltılıp dolaşıma girmesi, bazı hataların daha sonraki kaynaklara da sirayet etmesine yol açmıştır. Bu tür problemler ise hadislerin sıhhat derecesinin tayininde doğrudan belirleyici olmuştur.

Cem-tefrik problemi sadece klasik dönem hadisçiliğinin karşılaştığı tarihî bir mesele olmayıp, modern dönemde özellikle oryantalist akademi çevrelerinde de gündeme getirilmiştir. G.H.A. Juynboll gibi bazı oryantalist araştırmacılar, ricâl literatürünü ele alırken hayalî râvilerin üretildiğini, ad benzerliklerinin istismar edildiğini ve güvenilirliği şüpheli rivayet ağlarının oluşturulduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak bu eleştiriler, genellikle tikel örnekler üzerinden genellemeye gidilerek yapılan indirgemeci yaklaşımlara dayanmaktadır. Juynboll'un örneklem seçimindeki tek taraflılık, ricâl disiplininin sahip olduğu metodolojik çerçeveyi yeterince dikkate almamasıyla da birleşince, ileri sürdüğü iddiaların ilmî değerini zayıflatmaktadır. Oysa muhaddisler, asırlardır bu tür sorunların farkında olup sistematik tenkit usulleri geliştirerek cem-tefrik problemlerine karşı çözüm üretmişlerdir.

Cem-tefrik meselesi karşısında geliştirilmiş başlıca çözüm yöntemleri, râvi bilgilerinin farklı kaynaklarla karşılaştırılması, zaman ve mekân verilerinin dikkatli biçimde incelenmesi, râvilerin hoca-talebe ilişkilerinin takip edilmesi ve bu alanda telif edilmiş eserlerden istifade edilmesidir. Bu yöntemler sayesinde râvi kimlikleri daha isabetli şekilde belirlenebilmekte, olası karışıklıklar giderilebilmektedir. Bilhassa “mu'telif-muhtelif”, “müttefik-müfterik” ve “tashîf-tahrîf” türündeki ricâl literatürü, râvi temyîzi ile birlikte hadislerin genel sıhhat değerlendirmesini de doğrudan desteklemektedir.

Bu çerçevede cem-tefrik problemi, ricâl edebiyatının zafiyeti olarak değil, bilakis onun ilmî reflekslerini ve metodolojik yetkinliğini yansıtan bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Bu sorunun erken dönemde tespit edilip tedkik konusu yapılması ve buna dair müstakil yöntemler geliştirilmiş olması, hadis ilminin kendi iç disiplinleriyle ne denli donanımlı bir geleneğe sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla cem-tefrik meselesi hem tarihî bir zorluk hem de ilmî bir çözüm sürecinin parçası olarak, temyîz kudretini ve metodolojik derinliği yansıtan önemli bir göstergedir.

Sonuç olarak, cem-tefrik problemi hadis ilminin tarihsel gelişiminde önemli bir kırılma noktası olmayıp bilakis ilmî titizliğin ve sistematik gayretin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Klasik dönem muhaddisleri bu sorunu yalnızca tespit etmekle kalmamış, onu çözmek üzere ciddi çabalar sarf etmiş ve konuya dair muhtelif eserler telif etmişlerdir. Modern akademik çalışmaların ise bu birikimi dikkate alarak daha kuşatıcı, tarafsız ve yöntemli bir bakış geliştirmesi büyük önem arz etmektedir. Zira cem-tefrik meselesi, salt bir şekilde geçmişe ait tarihî bir veri olmayıp hadislerin güvenilirliğini, anlaşılmasını ve çağdaş dinî yaşantıya aktarımını etkileyen temel konulardan biridir. Bu yönüyle mesele hem geleneksel usûl çerçevesinde hem de modern bilimsel yaklaşımlarla ilmî sadakat içinde yeniden ele alınmayı hak eden çok boyutlu bir problematiği ifade etmektedir.

Kaynakça | References

- Abdûlmuttalib, Rif'at Fevzî. *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhu fî ulûmi'l-hadîs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1415/1994.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlelü ve ma'rifetü'r-ricâl*. nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbas. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.
- Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah. *Ahbâru'l-musahhiḥîn*. nşr. Subhî Bedrî es-Semarrâî. Beyrut: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1986.
- Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah. *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*. nşr. Mahmud Ahmed Mîre. 2 Cilt. Kâhire: el-Matbaatü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, 1402/1982.
- Avnî, Şerîf Hâtim. *Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fî'l-cem' ve't-tefrîk*. Kahire: Dâru'z-Zehâir, 2021.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. nşr. Abdurrahman Yahyâ el-Muallimî. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. nşr. Muhammed b. Sâlih. 12 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019.
- Bozkurt, Üsame. "Sadrın Zaptından Satrın Zaptına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 445-459.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1077511>.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Garbî'l-İslâmî, 1406/1986.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Ta'likâtu'd-Dârekutnî 'ale'l-Mecrûhîn*. nşr. Halîl b. Ahmed el-'Arabî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1414/1994
- Doğanay, Süleyman. "İbn Ebî Hâtim'in Bazı Râvilerin Tefrîk'i Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkidleri". *Bilimname* 33/1 (2017), 7-34.
<https://doi.org/10.21646/bilimname.2017.16>.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar illet ve şaz*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2016.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. *el-İsnâdu mine'd-dîn*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2018.
- Elbekrî, Hamza. "Sahabe Literatüründe Cem' ve Tefrik Sorunu" (إشكالية الجمع والتفريق في كتب معرفة الصحابة). *Darulfunun İlahiyat* 34/2 (2023), 337-358.
<https://doi.org/10.26650/di.2023.43.2.1280773>.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. nşr. Ekrem Ziyâ el-'Umeri. 3 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1393/1974.
- Humeysî, Sâlim. "Evhâmu'l-cem' ve't-tefrîk 'inde'l-muhaddisîn". *Mecelletü Câmi'ati Saddâm li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye* 2 (1416/1995), 25-66.
- Juynboll, G. H. A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

- Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdullah Hamza b. el-Hasan. *et-Tenbîh ‘ale hudûsi’t-tashîf*. nşr. Muhammed Es‘ad Talas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*. nşr. İbrahim Hamdî el-Medenî. Haydarâbâd: Cem‘iyyetü Dâireti’l-Ma‘ârif 1357/1938.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Muvazzih li evhâmi’l-cem‘ ve’t-Tefrîk*. nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-İslâmî, 1405/1985.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Müttefik ve’l-müfterik*. nşr. Muhammed Sâdık el-Hâmîdî. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru’l-Kâdirî, 1997.
- Hüseyn, İbrahim Muhammed İbrahim. “Ta‘akkubâtü’l-Hatîb el-Bağdâdî fî kitâbihi “Mûdihu evhâmi’l-Cem‘ ve’t-Tefrîk ‘alâ’l-İmâm Müslim b. El-Haccâc el-Nîsâbü’rî”. *el-Mecelletü’l-‘ilmiyye li-Külliyeti’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye ve’l-‘Arabiyye li’l-benîn bi-Dimyât el-cedîde* 17 (Mart 2025), 1-85.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. er-Râzî. *el-cerh ve’t-ta’dil*. 9 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1371/1952.
- İbn Hacer, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali el-‘Askalanî. *Hedyü’s-sârî li mukaddimeti Fethi’l-Bârî*. nşr. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid. 2 Cilt. Beyrut: er-Risâletü’l-‘Âlemiyye, 2021.
- İbn Hacer, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali el-‘Askalanî. *en-Nuket alâ kitâbi İbni’s-Salâh*. nşr. Rabî b. Hâdî ‘Umeyr. 2 Cilt. Riyad: Dâru’r-Râye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali el-‘Askalanî. *Nüzhetü’n-nazar fî tevdihi Nuhbeti’l-fiker*. nşr. Nûreddîn ‘İtr. Dimeşk, Matba‘atü’s-Sabâh 1421/2000.
- İbn Hacer, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali el-‘Askalanî. *Tehzîbu’t-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matba‘atü Dâireti’l-Ma‘ârifî’n-Nizâmiyye, 1326/1908.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî. *el-İber ve dîvânu’l-mubtedei ve’l-haber fî târihi’l-arab ve’l-berber ve men âserehüm min zevî’s-şe’ni’l-ekber*. nşr. Halîl Şahhâde - Süheyl Zekkâr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1401/1981.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî. *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn*. nşr. Hamdî Abdumecid es-Silefî. 2 Cilt. Riyad: Daru’s-Sumay’î, 1420/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü’l-Ma‘ârif el-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Maîn, Ebû Zekerîyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî. *Suâlât İbni’l-Cüneyd*. nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Medine: Mektebetü’d-Dâr, 1408/1988.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullâh b. Ali el-‘İclî. *Tehzîbu müstemirri’l-evhâm ‘alâ zevî’l-ma‘rifeti ve üli’l-efhâm*. nşr. Seyyid Kesrevî Hasan. Beyrut: Dârül-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1410/1989.
- İbn Nâsirüddîn, Ebû Bekir Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah el-Kaysî. *Tavzihü’l-müştebih fî zabtı esmâ’r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*. nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993.
- İbnü’l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî. *et-Tavdîh li şerhi’l-Câmi’s-Sahîh*. nşr. Hâlid er-Ribât vd. 36 Cilt. Dimeşk: Dâru’n-Nevâdir, 1429/2008.
- İbnü’n-Nedîm, Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü’l-Ma‘rife, 1417/1997.

- İbnü's-Salâh, Takiyyuddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahman. *'Ulûmi'l-hadîs*. nşr. Nureddîn 'İtr. Suriye: Daru'l-Fikr, 1407/1987.
- el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddîn Ali b. Sultan el-Herevî. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*. nşr. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.
- Kayyim, Es'ad Sâlim. *'İlmü tabakâtî'l-muhaddisîn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994.
- Keskin, Yusuf Ziya, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2 (2003), 116-119.
- Lâhim, İbrahim b. Abdullah. *el-Cerh ve't-a'dîl*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2003.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdurrahmân b. Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. çev. Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Polat, Salahaddin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Rosenthal, Franz. *İlmu't-Târîh 'inde'l-Müslimîn*. çev. Sâlih Ahmed Ali. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân el-Horasânî. *Sünen*. nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd - Hâlid b. Abdurrahmân el-Cerîsî. 8 Cilt. Riyad: Dâru'l-Alûkeh, 1433/2012.
- Sandıkçı, Kemal. "Müttefik-Müfterik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muttefik-ve-mufterik>
- Sehâvî, Şemsuddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *el-İ'lan bi't-tevbih limen zemme ehle't-tevârih*. nşr. Salim b. Gatr b. Salim ez-Zafirî. Riyad: Daru's-Sumay'î, 1438/2017.
- Sehâvî, Şemsuddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu'l-muğîs*. nşr. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetüs's-Sünne, 1424/2003.
- Süleym, Hâlid Muhammed. "Kitâbu İzâhi'l-işkâl li'l-Hâfız Ebî Muhammed Abdilğânî b. Saîd el-Ezdî et-ta'rîfu bihi ve menhecü musannifihî fîhi ve kıymetühü'l-ilmiyye ve eseruhû fi'l-musannefâti ba'dehû". *Minia Üniversitesi Arapça Araştırmalar Dergisi* 38/4 (Haziran 2018), 1967-2056.
- Şakir, Ahmed Muhammed. *'Umdetü't-tefsîr*. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1426/2005.
- Tahhân, Mahmud. *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fî 'ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1401/1981.
- Tatlı, Mustafa. *Rical Bilisinin Tespiti: -Suâlât Literatürü*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnâdın Satır Araları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Uçar, Emrah. "Ta'akkubâtü'l-Hatîb fî kitâbihi Mûdihu evhâmî'l-cem' ve't-tefrîk 'alâ Ahmed b. Hanbel". *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmiyyi'l-İslâmî* 19/53 (Ocak 2024), 327-347.
- Uçar, Emrah. "Ta'akkubâtü'l-Hatîb fî kitâbihi Mûdihu evhâmî'l-cem' ve't-tefrîk 'alâ Müslim fî kitâbihi el-Künâ ve'l-esmâ". *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmiyyi'l-İslâmî* 19/60 (Ağustos 2024), 333-365.

- ‘Umerî, Ekrem b. Ziyâ. *Buhûs fî târihi’s-sünneti’l-müşerrefe*. Medine: Mektebetü’l-‘ulûmi ve’l-hikem, 1404/1984.
- Veki’, Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbî. *Ahbâru’l-kudât*. nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, 1366/1947.
- Yücel, Ahmet. “Bir Hadis Terimi Olarak “Sahafî” ve Hadis Tarihi Açısından Önemi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 197-203. <https://doi.org/10.15370/muifd.96128>.
- Yücel, Ahmet. “Cehâletü’r-râvi ve İlgili Terimler”. *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (Temmuz-Aralık 1996), 145-160.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânu’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985.